

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.571.+342.413 (341.123, 341.16)

DOI <https://doi.org/10.32782/LST/2021-3-5>

Лілія РЯБОВОЛ

доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри державно-правових дисциплін та адміністративного права, Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, вул. Т. Шевченка, 1, м. Кропивницький, Україна, 25006

ORCID: 0000-0003-3558-2103

Scopus Author ID: 57212609189

Бібліографічний опис статті: Рябовол, Л. (2021). Право на звернення: закріплення в міжнародних і національних актах та наукові підходи до визначення сутності. Law. State. Technology, 3, 31–37, doi: <https://doi.org/10.32782/LST/2021-3-5>

ПРАВО НА ЗВЕРНЕННЯ: ЗАКРІПЛЕННЯ В МІЖНАРОДНИХ І НАЦІОНАЛЬНИХ АКТАХ ТА НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ

Право на звернення посідає важливе місце в системі конституційних прав та свобод людини і громадянина, одночасно постає й як право, й як гарантія інших прав та свобод. Його нормативне закріплення є важливим кроком на шляху розвитку демократії.

Мета статті – провести аналіз міжнародних та національних актів і встановити способи, якими в них закріплено права на звернення, узагальнити наукові підходи до визначення його статусу й сутності.

Наукова новизна. Подальшого розвитку набули ідеї щодо основних способів нормативного закріплення права на звернення як складника інших прав або як самостійного права.

Як **висновок**, у результаті проведеного дослідження встановлено, що у міжнародних актах право на звернення розглядається як складник інших прав – на участь у державному управлінні та/або на ефективний засіб юридичного захисту. У національних конституціях воно відокремлене від інших прав і закріплене як самостійне право. З'ясовано, що в зарубіжних країнах відповідне унормування забезпечується як на конституційному рівні, так і на рівні звичайних спеціальних законів. Констатовано, що в Конституції України право на звернення відокремлено від інших політичних прав, зокрема права на участь в управлінні державними справами, разом із тим у преамбулі до Закону України «Про звернення громадян» ці права позиціонуються як взаємопов'язані та взаємозалежні. У результаті аналізу наукової літератури виявлено декілька підходів до розуміння статусу й сутності права на звернення, зокрема воно розглядається як: самостійне конституційне право, сутність якого – можливість громадян брати участь в управлінні державними справами; складова частина права на участь в управлінні справами держави; один з інструментів безпосередньої демократії; комплексний інститут, що охоплює скарги, клопотання, заяви, петиції, де лише петиція є однією з форм участі громадян в управлінні державними справами, тоді як скарги, клопотання і заяви не є такими, натомість безпосередньо спрямовані на захист прав та свобод громадян.

Ключові слова: права людини, демократія, гарантії прав, зарубіжні країни, країни ЄС, участь в управлінні державними справами, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, Конституція.

Liliia RIABOVOL

Doctor of Education, Professor, Professor at the State-legal Disciplines and Administrative Law department, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, 1 Shevchenka str., Kropyvnytskyi, Ukraine, 25006

ORCID: 0000-0003-3558-2103

Scopus Author ID: 57212609189

To cite this article: Riabovol, L. (2021). Pravo na zvernennia: zakriplennia v mizhnarodnykh i natsionalnykh aktakh ta naukovi pidkhody do vyznachennia sutnosti [Right to appeal: confirmation in international and national acts and scientific approaches to the definition of essence]. *Law. State. Technology*, 3, 31–37, doi: <https://doi.org/10.32782/LST/2021-3-5>

RIGHT TO APPEAL: CONFIRMATION IN INTERNATIONAL AND NATIONAL ACTS AND SCIENTIFIC APPROACHES TO THE DEFINITION OF ESSENCE

The right to appeal occupies an important place in the system of constitutional rights and freedoms of man and citizen, and at the same time appears as a right and as a guarantee of other rights and freedoms. Its normative consolidation is an important step towards the development of democracy.

The purpose of the article is to analyze international and national acts and establish the ways in which they enshrine the right to appeal, to summarize scientific approaches to determining its status and essence.

Scientific novelty. The ideas on the main ways of normative consolidation of the right to appeal – as a component of other rights or as an independent right – were further developed.

In conclusion, as a result of the conducted research it is established that in international acts the right to appeal is considered as a component of other rights - to participate in public administration and / or to an effective remedy. In national constitutions, it is separated from other rights and enshrined as an independent right. It has been found that in foreign countries the relevant standardization is ensured both at the constitutional level and at the level of ordinary special laws. It is stated that the Constitution of Ukraine separates the right to appeal from other political rights, in particular the right to participate in the management of state affairs, however, in the preamble to the Law of Ukraine «On Citizens' Appeals» these rights are positioned as interrelated and interdependent. The analysis of scientific literature revealed several approaches to understanding the status and essence of the right to appeal, in particular, it is considered as: an independent constitutional right, the essence of which is the ability of citizens to participate in the management of public affairs; an integral part of the right to participate in the management of state affairs; one of the tools of direct democracy; a comprehensive institution covering complaints, petitions, statements, petitions, where only the petition is a form of citizen participation in the management of public affairs, while complaints, petitions and statements are not such, but are directly aimed at protecting the rights and freedoms of citizens.

Key words: human rights, democracy, guarantees of rights, foreign countries, EU countries, participation in public administration, public authorities, local governments, constitution.

Актуальність проблеми. Право на звернення посідає особливе місце в системі конституційних прав та свобод людини і громадянина. Це зумовлено тим, що воно постає одночасно й як право, й як гарантія інших прав, причому всіх інших (особистих, політичних, соціально-економічних, культурних) прав. Відповідно до Закону України «Про звернення громадян», реалізація права на звернення забезпечує громадянам України можливості для відстоювання своїх прав і законних інтересів та відновлення їх у разі порушення. Значення цього права полягає ще й у тому, що, реалізуючи його, громадяни беруть участь в управлінні державними і громадськими справами, впливають на поліпшення роботи органів державної влади і місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності (Про звернення, 1996).

Відповідно до Роз'яснення Міністерства юстиції України щодо «Конституційного права

громадян на звернення до органів державної влади», реалізація права громадян на звернення є важливим конституційно-правовим засобом захисту їхніх прав, свобод та законних інтересів, організаційно-правовою гарантією їх дотримання. Більше того, здатність держави забезпечувати належний захист прав та свобод безпосередньо залежить від того, наскільки чітко й ефективно влада реагує на звернення громадян. У згаданому Роз'ясненні право на звернення розглядається у таких двох аспектах, як: 1) форма участі населення в державному управлінні, у вирішенні державних і суспільних справ, отже, як можливість громадян активно впливати на діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування; 2) спосіб відновлення певного порушеного права особи шляхом подання скарг, заяв і клопотань до органів державної влади, отже, як істотний елемент механізму виконання соціальних обов'язків публічної

влади. Нині Мін'юст України розглядає організацію роботи з розгляду звернень, особистого прийому громадян, первинного розгляду запитів на доступ до публічної інформації як один із пріоритетних напрямів своєї діяльності (Роз'яснення Мінюсту України, 2012). Такого значення надається цьому напрямку й у діяльності інших органів, зокрема органів внутрішніх справ. Удосконалення роботи зі зверненнями громадян, зокрема щодо їх усебічного і своєчасного розгляду, а також поліпшення їх особистого прийому в системі МВС перебуває на постійному контролі (Наумов, 2015: 121).

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблематика, пов'язана з реалізацією права на звернення, досліджувалася з позицій різних юридичних наук, зокрема теорії держава і права, конституційно- та адміністративно-правової науки. Окремі аспекти цієї проблеми розробляли В. Букач (право на звернення як колективна форма реалізації та захисту прав і свобод громадян), І.І. Дахова (право на звернення як складник комплексного інституту, яким є право на участь громадян в управлінні державними справами), І.В. Наумов (провадження зі звернень громадян у діяльності органів внутрішніх справ), Є. Савич (юридична природа конституційного права на звернення), В.І. Цимбалюк та К.О. Кісілевич (нормативна база, види і форми звернень) та ін. Загалом окреслена проблематика досліджена достатньо ґрунтовно, однак у зв'язку зі своєю актуальністю продовжує притягувати науковий інтерес.

Її дослідники вказують, що звернення є дієвим засобом захисту прав і законних інтересів, одним із цивілізованих шляхів вирішення гострих суспільно значущих проблем. У процесі реалізації права на звернення забезпечується зв'язок між державою та громадянами, останні беруть участь в управлінні державними справами, отже, роль права на звернення є суттєвою для демократизації політичного й суспільного ладу (Цимбалюк, Кісілевич, 2017: 149, 153). Звернення – одна з найважливіших форм і гарантій участі громадян в управлінні справами держави і суспільства. Окрім того, що звернення дає змогу забезпечити зворотний зв'язок між громадянами й органами публічної влади, з'ясувати ставлення перших до певних рішень/дій других, виявити громадську думку, суспільний інтерес, воно є формою громадського контролю над діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування. За умови правильної, на демократичних засадах організації роботи зі зверненнями, вони можуть відігравати істотну роль як джерело інформа-

ції, необхідної для вирішення питань функціонування органів публічної влади та державного управління (Чуб, 2005: 126).

Розвиваючи викладені вище думки, а також наукову позицію Є. Савича, можемо стверджувати, що в системі взаємодії між органами державної влади, з одного боку, та особи й суспільства – з іншого, право на звернення має суттєвий потенціал щодо забезпечення балансу між інтересами цих суб'єктів. Не можна не погодитися також із висновком згаданого вченого, що для того, аби досягнути бажаного результату, яким передусім є розвиток демократії в країні, недостатньо лише формально закріпити право на звернення, необхідним поряд із цим є налагодження ефективного механізму його забезпечення (Савич, 2020: 148). Проте саме нормативне закріплення цього права є першим, надзвичайно важливим кроком на шляху розвитку демократії. У доступних нам працях, однак, питання закріплення права на звернення висвітлено недостатньо повно. Тема і мета нашої статті пов'язані не суто із закріпленням цього права в документах міжнародних організацій та національних органів, а зумовлені ще й тим, що у відповідних актах це право закріплене у різний спосіб, у зв'язку з чим неоднаково визначено його статус – як самостійне право або як складник інших прав. Це продовжує стимулювати наукові дискусії щодо його сутності.

Мета статті – у результаті аналізу міжнародних та національних актів установити способи, які в них використано для закріплення права на звернення, а також узагальнити наукові підходи до визначення статусу й сутності цього права.

Виклад основного матеріалу дослідження. У міжнародних актах пряма вказівка на право на звернення переважно відсутня. Ці документи не оперують терміном «право на звернення», однак так чи інакше закріплюють відповідне право. У Загальній декларації прав людини фактично воно закріплене у розумінні як одна з форм участі населення в державному управлінні. Відповідно до ч. 1 ст. 21 згаданого акту, «кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників» (Загальна декларація, 1948).

У Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод право на звернення простежується дещо в іншому розумінні – у контексті права на ефективний засіб юридичного захисту, яке закріплене у ст. 13 Конвенції. Відповідно до цієї статті, «кожен, чиї права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в наці-

ональному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження» (Конвенція про захист, 1950). Отже, якщо певні права особи порушено, цим документом передбачено її право офіційно звернутися до державних органів, оскільки воно також є засобом юридичного захисту в національному органі. Такий підхід реалізовано й у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, відповідно до ч. 3 ст. 2 якого кожна держава зобов'язується «забезпечити всякій особі, права і свободи якої визнані в цьому Пакті, порушено, ефективний засіб правового захисту, навіть коли це порушення було вчинене особами, що діяли як особи офіційні» (Міжнародний пакт, 1966).

Право на звернення знайшло своє закріплення в конституціях зарубіжних держав. Як правило, воно відокремлене від безпосередньо права брати участь в управлінні своєю країною. До прикладу, згідно зі ст. 17 Конституції ФРН, кожен має право як окремо, так і разом з іншими особами звертатися письмово з клопотаннями або скаргами до компетентних інстанцій та в народні представництва (Оновний закон ФРН, 1949). Відповідно до ч. 1 ст. 29 Конституції Королівства Іспанія, усі іспанці мають право направляти індивідуальні та колективні звернення у письмовому вигляді в державні органи влади у формі та з цілями, встановленими законом. Особливий порядок здійснення цього права передбачено для осіб, які перебувають на службі у Збройних силах, військових відомствах або установах, підлеглих військовій дисципліні. Згідно з ч. 2 тієї ж статті, вони можуть здійснювати це право в індивідуальному порядку та відповідно до положень законодавства, яке врегульовує їхню діяльність (Конституція Королівства Іспанія, 1978).

У результаті аналізу міжнародного досвіду законодавчого регулювання права громадян на звернення, проведеного Європейським інформаційно-дослідницьким центром, встановлено, що в країнах ЄС реалізуються різні підходи до рівнів унормування права на звернення. У Польщі таке унормування передбачено і на конституційному рівні, і на рівні звичайних спеціальних законів. Так, згідно зі ст. 63 Конституції Польщі, кожен має право подати звернення/петиції, пропозиції та скарги в інтересах суспільства, у власних інтересах або в інтересах іншої особи за її згодою до державних органів чи до організацій та громадських інституцій у зв'язку з виконанням ними своїх обов'язків щодо державного управління. При цьому правила подання та розгляду петицій визначено в Законі Польщі «Про петиції», процедура подання та розгляду

скарг і пропозицій – у ч. 8 Адміністративно-процесуального кодексу. Право кожного надсилати звернення до державних урядових чи місцевих інституцій та отримувати відповідь передбачено у ст. 104 Конституції Латвії, окрім того, у цій країні діє Закон «Про звернення/подання». Відповідно до ст. 46 Конституції Естонії, кожна людина має право адресувати інформаційні листи та петиції до державних та місцевих органів влади та їхніх посадових осіб, процедура розгляду та надання відповідей на які передбачені Законом Естонії «Про відповіді на інформаційні листи та петиції». Лише на конституційному рівні право на звернення закріплене в Литві, де Конституцією цієї держави гарантується право громадян на подання петиції, що охоплює скарги, заяви, пропозиції (Міжнародний досвід).

Інші дослідники цього питання також констатують, що в багатьох зарубіжних країнах інститут звернення громадян не регулюється спеціальними законами, наприклад у Великобританії та Франції право громадян на звернення до органів публічної влади зафіксовано лише на конституційному рівні (Цимбалюк, Кісілевич, 2017: 150).

В Основному Законі України право на звернення відокремлене від інших політичних прав і репрезентовано у ст. 40, згідно з якою «усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк». Акцентуємо увагу на тому, що право на звернення відмежовано від права громадян «брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування», яке закріплене у ст. 38 Конституції України (Конституція України, 1996). Разом із тим у преамбулі до Закону України «Про звернення громадян» практична реалізація громадянами конституційного права вносити в органи державної влади, об'єднання громадян пропозиції щодо поліпшення їхньої діяльності, викривати недоліки в роботі, оскаржувати дії посадових осіб, державних і громадських органів розглядається як надання громадянам можливості брати участь в управлінні державними і громадськими справами, впливати на поліпшення роботи органів державної влади і місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, для відстоювання своїх

прав і законних інтересів та відновлення їх у разі порушення (Про звернення, 1996).

Різні підходи, реалізовані в міжнародних та національних актах щодо способу закріплення, безпосередньо формулювання, права на звернення, спричинили і продовжують стимулювати наукові дискусії щодо статусу цього права, його сутності та значення. У результаті узагальнення наукових позицій із цього питання Є. Савич виокремив два основні підходи. Відповідно до першого, який обстоюють Ю.М. Алістратов, М.А. Грибанова, В.А. Соболев, М.В. Цвік та ін., право на звернення – один з інститутів/одна з форм безпосередньої демократії, а його сутність – можливість громадян брати участь в управлінні державними та громадськими справами, впливати на діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, недержавних інституцій із метою підвищення їх ефективності. Згідно із цим підходом, право на звернення – самостійне (самодостатнє) конституційне право. Прихильники другого підходу (В.І. Козлов, В.В. Комарова, О.О. Чуб та ін.) виходять із того, що право громадян брати участь в управлінні справами держави є правом «більш високого порядку», а право на звернення – його складова частина, як і всі інші політичні права громадян (на проведення мирних зборів, об'єднання в політичні партії та громадські організації, брати участь у виборах та референдумах). Не поділяючи повною мірою жодну із цих позицій, Є. Савич вважає, що право на звернення саме по собі не є формою безпосередньої демократії, водночас постає як один з її інструментів (Савич, 2020: 149–150).

Слід зазначити, що незалежно від конкретного підходу дослідники цього питання переважно розглядають звернення як комплексний інститут, що охоплює скарги, клопотання, заяви, петиції. Значною мірою таке розуміння цього інституту ґрунтується на Рішенні Конституційного Суду України від 11.10.2018 № 8-р/2018, в якому зазначено, що інститут права на звернення має комплексний характер, оскільки охоплює різні за природою і призначенням юридичні засоби (інструменти), метою яких є забезпечення реалізації кожною людиною своїх прав і свобод, а також їх відстоювання, захист та відновлення у разі порушення (Рішення Конституційного Суду України, 2018).

Ураховуючи комплексний характер інституту звернення та на основі аналізу правової природи кожного з різновидів звернення вчені сформулювали ще один підхід до розуміння сутності відповідного конституційного права. Так, І.І. Дахова вважає, що лише петиція є однією

з форм участі громадян в управлінні державними справами, тоді як скарги, клопотання і заяви не є такими, позаяк спрямовані на захист та реалізацію прав, свобод і законних інтересів громадян (Дахова, 2014: 107). Суголосною із цією позицією думка В. Головка. Виходячи з того, що право на участь в управлінні державними справами та право на звернення закріплені в окремих статтях Конституції України, дослідник розглядає їх як самостійні права людини і громадянина, акцентуючи, що право на участь не є узагальнюючою категорією, яка охоплює сукупність інших прав і свобод, отже, право на звернення не належить до форм участі в управлінні державними справами. Разом із тим учений указує, що звернення у формі пропозиції можуть використовуватися органами публічної влади в їхній подальшій роботі, отже, і право на участь, і право на звернення постають як інструмент взаємодії і співробітництва громадян та органів публічної влади (Головка, 2016: 96).

Висновки і перспективи подальших досліджень. У результаті проведеного дослідження встановлено таке. У міжнародних актах право на звернення розглядається як складник інших прав – на участь в державному управлінні та/або на ефективний засіб юридичного захисту. У національних конституціях воно відокремлене від інших прав і закріплене як самостійне право. У зарубіжних країнах відповідне унормування забезпечується як на конституційному рівні, так і на рівні звичайних спеціальних законів. У Конституції України право на звернення відокремлено від інших політичних прав, зокрема права на участь в управлінні державними справами, разом із тим у преамбулі до Закону України «Про звернення громадян» ці права позиціонуються як взаємопов'язані та взаємозалежні. Аналіз наукової літератури дав змогу виявити декілька підходів до розуміння статусу й сутності права на звернення, зокрема воно розглядається як: самостійне конституційне право, сутність якого – можливість громадян брати участь в управлінні державними справами; складова частина права на участь в управлінні справами держави; один з інструментів безпосередньої демократії; комплексний інститут, що охоплює скарги, клопотання, заяви, петиції, де лише петиція є однією з форм участі громадян в управлінні державними справами, тоді як скарги, клопотання і заяви не є такими, натомість безпосередньо спрямовані на захист прав та свобод громадян. Перспективним напрямом дослідження є більш глибоке вивчення зарубіжного досвіду закріплення й реалізації права на звернення з метою впровадження в Україні найбільш ефективних відповідних практик.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Головка В. Право на участь в управлінні державними справами: нотатки до наукової дискусії. *Підприємство, господарство і право*. 2016. № 8. С. 93–99.
2. Дахова І.І. Участь громадян в управлінні державними справами: питання теорії та практики. *Форум права*. 2014. № 3. С. 102–109.
3. Загальна декларація прав людини : Міжнародний документ від 10.12.1948. URL: <http://surl.li/abqvl> (дата звернення: 04.08.2021).
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Міжнародний документ від 04.11.1950. URL: <http://surl.li/huud> (дата звернення: 04.08.2021).
5. Конституційне право громадян на звернення до органів державної влади : Роз'яснення Мін'юсту України від 04.04.2012. URL: <http://surl.li/aaуку> (дата звернення: 28.07.2021).
6. Конституція Королівства Іспанія от 29.12.1978. URL: <http://surl.li/abraj> (дата звернення: 05.08.2021).
7. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <http://surl.li/gdyl> (дата звернення: 29.07.2021).
8. Міжнародний досвід законодавчого регулювання права громадян на звернення : Інформаційна довідка, підготовлена Європейським інформаційно-дослідницьким центром на запит комітету ВРУ. URL: <http://surl.li/abbxu>.
9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: <http://surl.li/rlkf> (дата звернення: 04.08.2021).
10. Наумов І.В. Деякі питання провадження із звернень громадян у діяльності органів внутрішніх справ. *Форум права*. 2015. № 2. С. 120–125.
11. Основной закон Федеративной Республики Германии от 23.05.1949. URL: <http://surl.li/abqzh> (дата звернення: 05.08.2021).
12. Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. URL: <http://surl.li/abrhg> (дата звернення: 05.08.2021).
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України [...] : Рішення КСУ від 11.10.2018 № 8-р/2018. URL: <http://surl.li/abrju> (дата звернення: 05.08.2021).
14. Савич Є. Особливості реалізації громадянином права на звернення. *Підприємство, господарство і право*. 2020. № 11. С. 147–152.
15. Цимбалюк В.І., Кісілевич К.О. Звернення громадян як важлива складова захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Young Scientist*. 2017. № 5.1(45.1). С. 149–154.
16. Чуб О.О. Конституційне право громадян на участь в управлінні державними справами : монографія. Харків : Одисей, 2005. 232 с.

REFERENCES:

1. Golovko, V. (2016) Pravo na uchast' v upravlinni derzhavny`my` spravamy` : notatky` do naukovoyi dy`skusiyi [The right to participate in the management of public affairs: notes to the scientific discussion]. *Pidpry`emny`czstvo, gospodarstvo i pravo*. № 8. P. 93-99. [in Ukrainian]
2. Daxova, I.I. (2014) Uchast` gromadyan v upravlinni derzhavny`my` spravamy` : py`tannya teorii ta prakty`ky` [Citizen participation in public administration: issues of theory and practice]. *Forum prava*. № 3. P. 102-109. [in Ukrainian]
3. Zagal`na deklaraciya prav lyudy`ny` [Universal Declaration of Human Rights] : OON; Deklaraciya, Mizhnarodny`j dokument vid 10.12.1948. [in Ukrainian]
4. Konvenciya pro zaxy`st prav lyudy`ny` i osnovopolozhny`x svobod [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]: Rada Yevropy`; Konvenciya, Mizhnarodny`j dokument vid 04.11.1950. [in Ukrainian]
5. Konsty`tucijne pravo gromadyan na zvernennya do organiv derzhavnoyi vlady` [The constitutional right of citizens to appeal to public authorities] : Min'yust Ukrayiny`; Roz'yasnennya vid 04.04.2012. [in Ukrainian]
6. Konsty`tucu`ya Korolevstva Ispany`ya [Constitution of the Kingdom of Spain] ot 29.12.1978. [in Russian]
7. Konsty`tuciya Ukrayiny` [Constitution of Ukraine] : Verhovna Rada Ukrayiny`; Konsty`tuciya, Zakon vid 28.06.1996 № 254к/96-ВР. [in Ukrainian]
8. Mizhnarodny`j dosvid zakonodavchogo regulyuvannya prava gromadyan na zvernennya [International experience of legislative regulation of the right of citizens to appeal] : Informacijna dovidka, pidgotovlena Yevropejs`ky`m informacijno-doslidny`cz`ky`m centrom na zapy`t komitetu VRU. [in Ukrainian]

9. Mizhnarodny`j pakt pro gromadyans`ki i polity`chni prava [International Covenant on Civil and Political Rights] : OON; Pakt, Mizhnarodny`j dokument vid 16.12.1966. [in Ukrainian]

10. Naumov, I.V. (2015) Deyaki py`tannya provadzhennya iz zvernenn` gromadyan v diyal`nosti organiv vnutrishnix sprav [Some issues of proceedings on citizens' appeals in the activities of law enforcement agencies]. *Forum prava*. № 2. P. 120-125. [in Ukrainian]

11. Osnovnoj zakon Federaty`vnoj Respubly`ky` Germany`y` [Basic Law of the Federal Republic of Germany] ot 23.05.1949. [in Russian]

12. Pro zvernennya gromadyan [About citizens' appeals] : Zakon Ukrayiny` vid 02.10.1996 № 393/96-BP. [in Ukrainian]

13. Rishennya Konstytujnogo Sudu Ukrayiny` u spravi za konstytujny`m podannjam Upovnovazhenogo Verxovnoyi Rady` Ukrayiny` z prav lyudy`ny` shhodo vidpovidnosti Konstytuciyi Ukrayiny` [...] : Rishennya Konstytujnogo Sudu Ukrayiny` vid 11.10.2018 № 8-p/2018. [in Ukrainian]

14. Savy`ch, Ye. (2020) Osobly`vosti realizaciyi gromadyany`nom prava na zvernennya [Features of realization by the citizen of the right to the address]. *Pidpry`yemny`cztvo, gospodarstvo i pravo*. № 11. P. 147-152. [in Ukrainian]

15. Cy`mbalyuk, V.I., Kisilevy`ch, K.O. (2017) Zvernennya gromadyan yak vazhly`va skladova zaxy`stu prav i svobod lyudy`ny` ta gromadyany`na v Ukrayini [Citizens' appeals as an important component of protection of human and civil rights and freedoms in Ukraine]. *Young Scientist*. № 5.1 (45.1). P. 149-154. [in Ukrainian]

16. Chub, O.O. (2005) Konstytujne pravo gromadyan na uchast` v upravlinni derzhavny`my` spravamy` [The constitutional right of citizens to participate in the management of state affairs] : monografiya. Xarkiv: Odisej, 232 s. [in Ukrainian]